

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet citerás adatközlő játéktípusa

Dragony Gábor

„...mindenik egy-egy kiadatlan, élő népköltési gyűjtemény”¹

Jelen írásom a 2015-ben elnyert Népművészet Ifjú Mestere címem pályaművének átdolgozása. Témája Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet citerás adatközlő játéktípusának feldolgozása. Azért esett rá a választásom, mert napjainkban méltatlanul keveset játszanak repertoárjából, és remélem, ezzel a munkával sikerül mélyebb betekintést nyújtanom az érdeklődőknek játékaról. Elsősorban csak Takács Józsefné játékmódjáról szerettem volna írni, azonban minél többet foglalkoztam vele, annál több aspektusból ismertem meg őt. Ekkor jöttem rá, hogy kevés az, ha csak a citerás „oldaláról” közelítem meg, ezért személyét tágabb kontextusban szeretném bemutatni.

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet életútja

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet 1919-ben született. Gyermekkorában a Szeged környéki Tápéi-rét tanyáján élt családjával.² Édesapja 10 hold földdel rendelkező hódmezővásárhelyi gazda és „ezermester” volt, édesanyja pedig háztartásbeli, aki Szentendről származott. Hét gyermekük közül Erzsébet ötödik volt a sorban.³ Már kisgyermekkorától részt vett a családi mezőgazdasági munkákban, segített a ház körüli teendők elvégzésében, pulykapasztorkodott, és édesapja mellett bekapcsolódott a vályogvetés munkálataiba is.⁴ Mivel a tanyán még nem volt iskola, az első két osztályt 1928 és 1929 között Algyőn végezte. Első zenei élménye itt érte, amikor egy szegedi lány hegedűjátékát hallotta, a dallamait meg is tanította neki énekelni. A lány elvesztette szüleit, ezért sorra járta az iskolákat, hogy egy kis pénzt gyűjtsön. Erzsébet az algyői iskolába járása idején keresztanyjánál lakott, aki megszerettette vele az éneklést. Erzsébet tanítója Tokodi András volt, akinek családjával szoros kapcsolatban álltak, hegedülni és festeni

¹ VIKÁR Béla, idézi: Kovács Ágnes: „Nótafa” in: Magyar Néprajzi Lexikon (főszerkesztő: Ortutay Gyula), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981., 42.

² BOLYA Mátyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 109.

³ VÁRNAI Ferenc – GÁL György: A nótaerdő – Zenés portré Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébetéről, 1989.

⁴ BOLYA Mátyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 109.

tanult tőlük. 1933-ig a tanyán épült iskolában folytatta tanulmányait, szinte végig kitűnő eredménnyel. Szeretett volna továbbtanulni és maga is tanító lenni, de hat testvérével szemben nem tartotta igazságosnak, hogy csak őt „emeljék ki”, ezért a 6 osztály elvégzése után munkájával továbbra is a családnak segített. A közelben készülő tejcsarnok építésében Erzsébet és az édesapja is részt vettek. Az építetők munkát ajánlott nekik, Erzsébet pedig egy tanfolyam elvégzése után tejkezelő lett a létesítményben.⁵ Munkája kapcsán ismerkedett meg későbbi férjével, Takács Józseffel, aki hajózással foglalkozott a Tiszán.⁶

Takács József és szülei a Baranya megyei Királyegyházán éltek, ezért esküvő után a házaspár ide költözött. Erzsébet 1944 nyarán, 25 évesen hagyta el szülőföldjét. 1944 szeptemberében Csonkamindszentre költöztek, mert ott kerestek tejkezelőt. Ez év karácsonyán Takács Józsefet elvitték mint civil foglyot. Három év után tért vissza a fogságból, majd visszaköltöztek Királyegyházára, hogy segítsenek József szüleinek a mezőgazdasági munkákban. 1948-ban megszületett Zoltán nevű gyermekük, akit négy éves koráig Királyegyházán neveltek, majd a család a jobb megélhetés reményében visszaköltözött Csonkamindszentre. A faluban azonban nem tudtak házat venni és letelepedni, így kerültek végül Szentlőrincre, ahol királyegyházi házuk eladása révén tudtak ingatlant vásárolni 1954-ben. Takács József nyugdíjazásáig Pécsre járt dolgozni, felesége pedig Szentlőrincen segített a tejcsarnokban, járdát betonozott, majd nyugdíjazásáig a helyi cukrászdában dolgozott.⁷

Takács Józsefné csak 1967-ben kezdett el citerázni tanulni férjétől, aki ekkor készítette el második (kapkodós) citeráját (az elsőt 1924-ben faragta Kárászpusztán). Erzsébet – elmondása szerint – először a népdalok dallamát tanulta meg, ezt követte a szövegük. Volt rá példa, hogy a dallamot nem sikerült tökéletesen megjegyeznie, ekkor a hiányzó részeket kipótolta. Gazdag repertoárral rendelkezett, Várnai Ferenc állítása szerint 1331 dallamot rögzített tőle.⁸ Legkedvesebb időtöltése a citeratanítás volt, hiszen mindig is a tanítás volt az álma. Kottát olvasni nem tudott, ezért tanítványait is hallás után tanította. Takács Józsefné munkásságának elismeréseként 1991-ben átvehette a Népművészet Mestere kitüntetést, 1993-ban pedig Szentlőrinc díszpolgárává avatták. A kapkodós játékmód utolsó képviselője 2012-ben hunyt el.⁹

⁵ VÁRNAI Ferenc – GÁL György: A nótaerdő – Zenés portré Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébetéről, 1989.

⁶ BOLYA Mátyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 109.

⁷ VÁRNAI Ferenc – GÁL György: A nótaerdő – Zenés portré Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébetéről, 1989.

⁸ Uo.

⁹ BOLYA Mátyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 109-110.

Citerázás a Dunántúlon

A „kapkodás” mint jelenség az egész Dunántúlra jellemző volt a citerások körében. Voltak citerás hagyományőrök, akik csak egy-egy zengőhúrt pengettek be, voltak, akik egész húrcsoportokat, és voltak, akik nem magunk felé, hanem visszafelé pengették be a zengőhúrokat. Egy dolog viszont közös volt bennük: ezek a kapkodások csak ritmikai támaszt nyújtottak a zenéjükben. Tehát a kétnegyedes dallamoknál (ugrós, kanásztánc, friss csárdás) általában az esztamot erősítették a kapkodással, a négynegyedes dallamoknál (lassú csárdás) pedig rendszerint az ütem második és negyedik negyedére eső negyed értékre kerül a kapkodás, ezzel érzékeltetve a vonószenekelek kíséremódjára jellemző düvő vonásnemet. Természetesen nem lehet minden ilyen jellegű gyűjtést ezzel megmagyarázni, van, ahol az adatközlő citerás csak a sorvégi negyed vagy nyolcad értékű szünetet szerette volna kitölteni, és ezért választotta a kapkodós díszítést.

Jobb kézben a ritmusaprózás volt a másik elterjedt díszítésmód a dunántúli hagyományőrök citerások közt. Ezt leginkább az ugrós és kanásztánc dallamoknál fedezhetjük fel. A ritmusaprózásakor egy negyedre vagy egy nyolcadpárt bontják ritmikailag tovább tizenhatodokra (ha a nyolcadpárra eső két hang azonos). Így nem csak tizenhatodokra bontják ezeket a ritmusokat, hanem nyolcadra és tizenhatodpárra, illetve tizenhatodpárra és nyolcadra. A variációs lehetőségnek köszönhetően így egy dallamon belül rendkívül sokféle módon alakulhat a ritmusok aprózása és pengetése.

A bal kéz játékában egységes stílusjegyekről a Dunántúlon nem beszélhetünk, de sok helyen megmaradt az elsősorban diatonikus citerán alkalmazott nyomóval való játékmód. Ezen a területen többnyire a hüvelykujjas nyomófogást használták. A nyomó használatából eredő sajátosságokat hozhatjuk példának a díszítésekre. Ilyen például a két dallamsort összekötő glissando vagy az egyszerűbb sorzáró körülírások. Vannak olyan adatközlők, akik már nem nyomóval, hanem ujjal muzsikáltak, náluk még megmaradtak a dallamsorokat összekötő glissandók, illetve a fő dallamhangot megelőző kis szekunddal alacsonyabb nyolcad értékű előkék.

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet hangszere és játékstílusa

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet kromatikus citerát használt. Ő a dunántúli citerásoktól eltérő módon használta a kapkodást. A leglényegesebb különbség játékában a többi dunántúli adatközlővel szemben az, hogy ő nem ritmikai támaszként tekintett a kapkodásra, hanem mint a dallam szerves részére. Két dallamhangot is helyettesített, ami azt jelenti, hogy nem a fogólapon szólaltatta meg a fogott *G* és felső *C* hangokat, hanem a zengőhúrokon. Ezt úgy tudta megvalósítani, hogy a kapkodós citerán egy kisfej található, amelyen általában öt húr helyezkedik el. A megfeszített húrcsoportot megtöri egy láb, amely két részre osztja a ezeket a húrokat (a cimbalomhoz hasonlóan), ennek köszönhetően hangolható a kulcsokhoz közelebb eső rész *G*-re, a húrfeszítő szögekhez közelebb eső rész pedig felső *C*-re. A húrfeszítő láb nincs odaragasztva a hangszertesthez, viszont fix helye van a fedőlapon. A fedőlap és a hátlap között egy ún. lélek feszül a hangszer belsejében. Ennek a húr által okozott nagy nyomás levezetése és a fedőlap beszakadásának elkerülése volt az oka. Ez a megoldás a cimbalomnál és a vonós hangszereknél jellemző megoldás, a citeránál azonban ritkán fordul elő.

Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet kapkodása során teljes értékű dallamhúroknak tekintette a kisfejen levő húrokat. Az adott dallamhangra eső ritmust mindig a kisfejen pengette be, legyen az akár egy nyolcadpár, négy tizenhatod, nyolcad és tizehatodpár vagy tremolo. Arra is találunk példát, hogy egy nyolcadpár második nyolcadára került egy kísérohúrra eső hang, és ezért visszafele pengette meg azt. A népdalon belül pusztán ennek a két fontos hangnak a hangszínéből lehet meghatározni, hogy nem a fogólapon lefogott hangokról van szó.

Húrozását tekintve a hangszernek hét dallamhúrja van (az alsó kottasoron négy, a felső kottasoron három). A kísérohúr száma négy és öt között van, ezek közt csak elvétve van egy-két basszushúr, a többi ugyanolyan hangolású, mint a dallamhúrok. Jellemző zenéjére a feszes negyedelő játékmód, aminek megvalósítása szintén a kísérohúrokon történik.

A kapkodós citera továbbá lehet diatonikus is. A diatonikus változatát a férj, Takács József használta (aki készítette ezeket a hangszereket), ebből született hangfelvétel is. Ez egy sokkal régebbi és hagyományosabb citerázást rejtett magában. A diatonikus citerán játszott moll színezetű dallamokat fogott *A* alapra szokták játszani. Itt a kapkodó húrokat az a-mollnak megfelelő ötödik, illetve nyolcadik fokra hangolják (fogott *E*-re és fogott felső *A*-ra).

A diatonikus citerán való játékmódot jellemezte, hogy nyomót használtak. Ez általában fából, illetve pulykatollból készült. Takács József is nyomót használt, és ez volt az oka, hogy a felesége is még akkor is alkalmazta, amikor már kromatikus citerán játszott. Ekkor már *C* alapra játszotta a népdalokat nyomóval. A mollos színezetű dallamok esetében az *Esz*, *Asz* és *B* hangokat úgy fogta le, hogy a nyomófogásból kinyúlt a harmadik ujjával. Később elhagyta a nyomót, és ujjal is citerázott, a tanítás során is ezt a technikát használta.

Citerájának díszítéseit, faragásait Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet maga készítette. Rajzolást és festést már gyermekkorától tanult, viszont a faragást az ő elmondása szerint csak fél órát mutatta neki egy fafaragó mester. Ez azonban éppen elég volt neki ahhoz, hogy egy gyönyörű remekművet hozzon létre a férje által készített citerából. Emellett tányérokat és tálcákat is festett.¹⁰

¹⁰ VÁRNAI Ferenc – GÁL György: A nótaerdő – Zenés portré Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébetéről, 1989.

Takács József és Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet játékának
összehasonlítása két ugrós dallamon keresztül

Takács József és felesége, Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet citerajátékának összehasonlítása izgalmas feladat, ugyanis nagyon közel van egymáshoz két citerázási mód: egy régi, amelyet Takács József képvisel, és egy újabb, amelyet pedig a felesége. Ez azért érdekes, mert a két gyűjtés között nem ötven év telt el és nem száz kilométerek választják el az adatközlőket egymástól. Csupán néhány év különbséggel rögzítették őket, ráadásul ugyanazon a helyen. Pontosan le lehet vezetni, hogy miből mi következik, és hogyan „fejlődik” a citera és a játékmód is az évek leforgása alatt.

A Takács József által képviselt régi játékmódon a nyomó használatát és az ebből következő diatonikus játékmódot értem. Ennek következtében a citerás a moll színezetű dallamokat fogott *A* hangra zárta, és ennek megfelelően hangolta be a kapkodó húrokat is. Nála sokkal jobban megfigyelhető a feszes ritmizálás. Tőle a *Hej, két tyúkom tavalyi...* kezdetű dallamot vizsgálom meg (MCA-II/68.).¹¹

Ezzel szemben Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet a kromatikus érintősor lehetőségeit kihasználva *C* alapra játssza dallamait, és nála érezhető, hogy számára inkább a dallam megformálása a fontos, ami néha a feszes lüktetés rovására megy. Sokkal több dallami díszítményt használ férjénél. A *Varjú sétál a réten...* kezdetű népdalon keresztül mutatom be játéktílusát (MCA-II/70.).¹²

Természetesen játéktílusukat nem egy-egy dallamon keresztül vizsgáltam a kutatásom során, az eredményt az egyszerűség kedvéért azonban ezen a két dallamon szeretném szemléltetni. Mind a két dallam, amit választottam, ugrós, így könnyebben össze lehet hasonlítani a lüktetésüket is. Takács József esetében sokkal fontosabb a lüktetés, például a harmadik és a hetedik ütemben megfigyelhetjük, hogy a feszesebb esztamozás érdekében az ütem első és harmadik negyedére eső nyolcadot kihagyja. Ilyesmire Takács Józsefnénál nincs példa. Mind a kettőjük játékában megtalálható a ritmusaprózás. Megfigyelhető már a kottaképben is, hogy ezt Takács József sokkal kevesebbet használja, ez a tőle felgyűjtött többi felvételre is igaz. Ezzel szemben Erzsébet nemcsak többet használja ezt a díszítmódot, hanem sokkal színesebben is variálja. Egy ritmusképet nem csak egyféleképpen játszik. Például a *Varjú sétál a réten...* kezdetű dallam kottájában látható, hogy a 2-es számmal jelzett variánst háromféleképpen is játszotta a felvételen.

¹¹ BOLYA Mátyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 111.

¹² Uo. 114.

A dallamhangokat és azok variálását tekintve Takács Józsefnél a felvételek alapos vizsgálata után kijelenthető, hogy ő nem variálja a dallam hangjait, ez visszavezethető a régies játékmódra, azaz nyomóhasználatra és a feszes ritmizálásra is. Ezzel ellentétben Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet játékában megjelenik sok nyolcad értékű átvezető hang, amely az általam vizsgált dallamnál kevésbé, de a többi felvétel áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy a díszítésforma a gyakorisága miatt stílusjegynek tekinthető.

Ezzel az összehasonlítással nem az a célom, hogy megállapítsam, hogy melyikük a „jobb” citerás, hiszen ilyen nem lehet kijelenteni, mindkettejük játéka más és más szépségeket hordoz magában: Takács Józsefnél például a diatonikus játékmódból eredő pentaton hangzásvilágot vagy a nyomóhasználat miatt keletkező fémes hangszínt; Takács Józsefnénál pedig az énekközpontú citerázást vagy az átmenő hangok és a ritmusaprózás adta variációs lehetőségek széles skáláját. Mindenesetre azonban érdemes volt megfigyelni, hogyan lesz valami „régiből” valami „újabb”.

Összegzés

Írásomban összefoglaltam, miben különbözik Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébet baranyai citerás játéktípusa a többi dunántúli citerás adatközlő játéktípusától, és hogy milyen egyedülálló népzenei érték birtokosa volt. Felvázoltam, hogy férje, Takács József citerás diatonikus játékmódja hogyan „fejlődött” és maradt meg Erzsébet kezében.

Pedagógiai munkám során szeretem tanítani ezt a különleges zenét, amely részét képezi a felsőfokú oktatási intézmény bemeneti követelményrendszerének is. Elsajátításakor más kompetenciákra van szükség mind a növendék, mind a pedagógus részéről. Fontos előnye a repertoár bővítése mellett a megszokottól eltérő mozgáskoordinációs fejlesztés. Tizenöt év citerázás után nekem is komoly kihívást jelentett a kapkodós citerán való játék elsajátítása. Összetett koncentrációs feladat szabadon alkalmazni a ritmusaprózást, a kislejtőn pengetni bizonyos hangokat és esetenként a ritmusaprózást is.

A táncházmozgalomban napjainkban elterjedt az a rossz szokás, hogy mindent ugyanazon a hangszeren valósítanak meg a citerások. Emiatt kicsit jobban elmosódtak a stílusjegyek, összefolytak a határvonalak. Koncertjeimen most is és a jövőben is az erre megalkotott kapkodós citerát fogom használni, mikor ezt a muzsikát játszom, és igyekszem a növendékeimben is tudatosítani az erre való igényesség fontosságát.

Törekednünk kell, hogy ne csak a citerázás újabb vonalait ragadjuk meg és sajátítsuk el, hanem a régebbi játékmódok szépségeit is őrizzük meg és tanítsuk is. Én a tanításom során ezt képviselem ma és a jövőben is.

Bibliográfia

BOLYA Máttyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 2012. 109-111., 114.

KOVÁCS Ágnes: „Nótafa” in: Magyar Néprajzi Lexikon (főszerkesztő: Ortutay Gyula), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981., 42.

VÁRNAI Ferenc – GÁL György: A nótaerdő – Zenés portré Takács Józsefné Tatár Kiss Erzsébetről, 1989.

A Mellékletben található kották forrása:

BOLYA Máttyás: Magyar citerás antológia II. Dialekton Népzenei Kiadó, Budapest, 111., 114.

Melléklet

MCA-II/68. Hej, két tyúkom tavalyi...
Takács József (68) – citera
(Várnai Ferenc magángyűjteménye)

Szentlőrinc (Baranya m.)
gy.: Várnai Ferenc (1980)
lej.: Bolya Mátyás

Tempo giusto (♩=135)

T.f.

Egyszerűsített dallamváz:

1. Hej, két tyúkom tavalyi, három harmad évi,
Jól tudátok, hogy az enyém, mért adtatok enni?
Tyutyu szőke, tyutyu barna, tyutyu mind a három,
A kakasom sem veszett el, nincsen semmi károm.
2. Hej, két juhóm tavalyi, három harmad évi,
Ha behajtom, megfejem, enni adok néki.
Helyre Bimbó, helyre Daru, helyre mind a három,
Az uram is itthon nagyon, nincsen semmi károm!

MCA-II/70. Varjú sétál a réten
Takács Józsefné (70) – citera
(Várnai Ferenc magángyűjteménye)

Szentlőrinc (Baranya m.)
gy.: Várnai Ferenc (1989)
lej.: Bolya Mátyás

Tempo giusto (♩=130)

1) 2)

3) 4)

var.) 1) 2a) 2b) 3) 4) T.f.

Egyszerűsített dallamváz:

1. Varjú sétál a jégen,
Nem sétál az, csak megyen, dárom, madárom.
Uccu, dárom, madárom,
Kapuba vár a párom, kettő vagy három.
2. A kemencén az író,
Beleesett a bíró, dárom, madárom.
Uccu, dárom, madárom,
Kapuba vár a párom, kettő vagy három.
3. Háromágú vasvilla,
Két lábon jár a liba, dárom, madárom.
Uccu, dárom, madárom,
Szeret engem a párom, dárom, madárom.